

प्रस्तावना

भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेमध्ये सर्व नागरिकांसाठी " दर्जाची व संधीची समानता " निहित केलेली आहे. त्याच्या अनुच्छेद १४ अन्वये कायद्यापुढे समानता व कायद्याचे समान संरक्षण याची हमी दिलेली आहे. समानतेचे व नैसर्गिक न्यायाचे एक तत्त्व असेही आहे की, नागरिकाला त्या कायद्याची माहिती करून दिल्याखेरीज किंवा तशी माहिती होऊ शकेल अशी योजना असल्याखेरीज त्याला त्या कायद्याबद्दल जबाबदार धरणे सयुक्तिक होणार नाही. म्हणून कायदा लोकांना कळू शकेल अशा लोकभाषेत असावा हे क्रमप्राप्त आहे. याखेरीज समानतेच्या तत्त्वालाही अर्थ उरणार नाही. लोकशाहीची पाळेमुळे खोलवर रुजावीत म्हणून आपण स्वातंत्र्योत्तर काळात भाषावार प्रांतरचना स्वीकारली. लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार राज्यातील सर्व कारभार त्या त्या राज्यांच्या भाषेतून चालविण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर न्यायदानाचेही काम त्या त्या राज्यांच्या भाषेतून करणे ओघानेच प्राप्त होते. ' समान संधी ' नसलेली ' समानता ' अर्थहीन असते. म्हणूनच न्यायालयांची भाषासुद्धा सामान्यजनांना कळू शकेल अशीच असावी लागेल. लोकभाषेतून विधि व न्याय व्यवहार हे सामाजिक प्रबोधनाचेही एक साधन आहे हे विसरून चालणार नाही.

आपल्या राज्याची राजभाषा मराठी आहे, त्यामुळे राज्यातील विधि व न्याय व्यवहार हा मराठी भाषेतच होणे अनिवार्य आहे. विधानमंडळात मांडण्यात येणारी सर्व विधेयके मराठी भाषेत असावीत असा निर्णय शासनाने १९९५ मध्ये घेतला आहे. त्यादृष्टीने विधि व न्याय व्यवहारातील परिभाषा निश्चित करणे आवश्यक होते. काही लोक असे म्हणताना आढळतात की मराठी भाषेत अनेक शब्दकोश आहेत, मराठीचे शब्दभांडारही समृद्ध आहे, मग परिभाषा निर्मितीचा हा खटाटोप पुन्हा कशासाठी? भाषेच्या विविध व्यवहारक्षेत्रांतील स्वरूपाचा अभ्यास केल्यास त्या प्रत्येक व्यवहारक्षेत्रासाठी वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप हे दैनंदिन व्यवहारात बोलल्या जाणाऱ्या भाषेच्या स्वरूपापेक्षा वेगळे आहे असे दिसून येते. विधि व न्याय व्यवहार हे एक ज्ञानविशिष्ट क्षेत्र आहे. या क्षेत्राच्या भाषिक गरजा भागविण्यासाठी सामान्य व्यवहारातील नित्य परिचित शब्दसंग्रह अपुरा पडतो. त्यामुळे नवीन परिभाषा निर्माण करणे आवश्यक ठरते. अर्थाचा नेमकेपणा निर्माण करण्याची भाषेतील प्रतीक योजना म्हणजे तिची परिभाषा होय. एकार्थता, स्पष्टार्थता, एकरूपता, अल्पाक्षरता, सातत्य, स्वीकार्यता, परिचितता आणि अल्पसंश्लिष्टता ही उत्तम परिभाषेची लक्षणे समजली जातात आणि त्यांस अनुसरूनच नवी परिभाषा सिद्ध करावी लागते. अर्थनिश्चितीस बाध येईल, त्यात संदिग्धता निर्माण होईल किंवा इष्ट अर्थाहून अवांतर अर्थ प्रतीत होईल अशा अर्थाची शब्दयोजना या भाषेत चालू शकणार नाही. परिभाषेमध्ये सोपेपणा आणि यथार्थता यांपैकी निवड करताना यथार्थतेचाच स्वीकार करण्यात येतो. विधि व न्याय व्यवहाराच्या क्षेत्रात विषयविशिष्ट असा भाषाप्रकार व त्याची शैली आपण मराठीमध्ये विकसित केली नाही तर परकीय भाषेचे अवलंबित्व असेच पुढे चालू राहण्याचा धोका संभवतो. परभाषा चालू ठेवायची की परिभाषा स्वीकारायची हे आपणच ठरवायचे आहे.

कायदेविषयक परिभाषा निर्मितीचे काम असंघटित स्वरूपात पूर्वीपासून विविध स्तरांवर चालू होते. कोशकारांनी, कायदेविषयक लेखन करणाऱ्या अनेकांनी व विशेषतः पत्रकारांनी इंग्रजीतील संज्ञांसाठी व संकल्पनांसाठी स्वतःच्या दृष्टीने मराठीतून पर्यायी शब्दांची योजना केलेली होती. परंतु हे प्रयत्न संघटित स्वरूपाचे नसल्याने त्यात एकरूपता नव्हती. मराठीमध्ये केंद्रीय अधिनियमांचा अनुवाद करण्याचे आणि त्या अनुषंगाने विधिविषयक परिभाषा निश्चित करण्याचे काम १९६८ मध्ये सुरु झाले. या कामासाठी सुरुवातीला भाषा सल्लागार मंडळावर तीन अतिरिक्त विधिज्ञांची नियुक्ती करण्यात आली. कालांतराने या कामासाठी एक वेगळी उपसमिती गठित करण्यात आली. दिवंगत श्री. ना. स. श्रीखंडे, प्रा. त्र्यं. कृ. टोपे यांसारख्या तज्ञांचा समावेश असलेल्या या विधि उपसमितीने अनेक केंद्रीय अधिनियमांचा मराठी अनुवाद निश्चित केलेला होता. त्या अनुवादांमध्ये महत्त्वाच्या इंग्रजी संज्ञांसाठी वापरण्यात आलेले सुमारे १२००० मराठी पर्याय संकलित करून कच्च्या स्वरूपात ' न्याय व्यवहार कोश ' तयार करण्यात आला होता. कालांतराने भाषा सल्लागार मंडळ आणि विधि उपसमिती यांचे अस्तित्व संपुष्टात आले. १९९० मध्ये शासनाने विधि अनुवाद व परिभाषा सल्लागार समिती स्थापन केली आणि हे काम तिच्याकडे सोपवले.

शासनाने १९९७ मध्ये या समितीची पुनर्रचना केली. अनुवाद निश्चिती आणि परिभाषा निर्मितीचे काम करीत असतानाच समितीने राज्यातील न्याय व्यवहारात मराठी भाषेचा वापर करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत यावर विचार सुरु केला आणि न्याय व्यवहारात मराठी भाषेचा वापर करण्यात येणाऱ्या अडचणी जाणून घेण्याच्या दृष्टीने, समितीच्या सदस्यांचा

एक अभ्यासगट तयार केला. अभ्यासगटाने यासंबंधात एक प्रश्नावली तयार करून ती महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हा न्यायालयांकडे पाठवली. नंतर या अभ्यासगटाने काही निवडक जिल्हा न्यायालयांना भेट देऊन तेथील न्यायाधीश वर्ग, वकील मंडळी आणि प्रशासकीय कर्मचारीवर्ग यांच्याशी प्रत्यक्ष चर्चा केली आणि मराठी भाषेच्या वापरात त्यांना येणाऱ्या अडचणी जाणून घेतल्या. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेतून कायदेविषयक परिभाषा उपलब्ध नसणे ही एक प्रमुख अडचण असल्याचे निष्पन्न झाले. या सर्वांची, न्याय व्यवहारात मराठी भाषेचा वापर करण्याची मनापासून इच्छा व तयारी असल्याचे दिसून आले. महाराष्ट्र व गोवा वकील अधिसंधाने (बार काऊन्सिल) तशा अर्थाचा एक ठरावही संमत करून मा. उच्च न्यायालयाकडे पाठविलेला आहे. त्यामुळे लवकरात लवकर कायदेविषयक परिभाषा उपलब्ध करून देणे आवश्यक ठरले. यासंबंधात तातडीची तात्पुरती उपाययोजना म्हणून भाषा संचालनालयाकडे चक्रमुद्रित स्वरूपात उपलब्ध असलेल्या ' न्याय व्यवहार कोशाचे ' मुद्रण करून त्याच्या प्रती राज्यातील सर्व न्यायालयांकडे पाठविण्यात आल्या ; आणि त्याचवेळी समितीने न्याय व्यवहार कोशाची अधिक सुधारित आवृत्ती लवकरात लवकर उपलब्ध करून देण्याचा संकल्प सोडला.

नवीन स्वरूपात ' न्याय व्यवहार कोश ' तयार करताना कोशाचे स्वरूप बदलण्याबरोबरच, समितीला, भाषा सोपी असावी म्हणून अनेक इंग्रजी संज्ञांच्या मराठी पर्यायांतही बदल करावे लागले. तथापि, परिभाषा निर्मितीच्या तत्वांना मुरड न घालता शक्य होईल तेथे पर्यायी शब्दांची क्लिष्टता कमी करून त्याजागी सोपे शब्द देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे ; काही इंग्रजी संज्ञांच्या बाबतीत असे क्लिष्ट व बोजड पर्याय काही अधिनियमांच्या जुन्या मराठी अनुवादांत त्यांचा वापर करण्यात आलेला आहे म्हणून कोशात तसेच ठेवण्यात आलेले आहेत, परंतु असे करताना त्यांच्याबरोबर नवीन सोपे पर्यायही देण्यात आलेले आहेत. विद्यमान विधि अनुवाद व परिभाषा सल्लागार समितीने कायद्यांचे मराठी अनुवाद निश्चित करताना अनेक इंग्रजी संज्ञांवर सखोल विचार करून त्यांचे नवीन पर्याय निश्चित केलेले आहेत ; त्यांचाही या कोशात समावेश केलेला आहे. काही संज्ञांच्या संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी त्यांच्यासमोर त्यांची इंग्रजी स्पष्टीकरणे देण्यात आलेली आहेत.

प्रतिशब्द शोधताना किंवा परिभाषा निश्चित करताना, शब्द अर्थवाही व सामान्य जनांच्या आवाक्यातील असावेत, असा प्रयत्न करण्यात आला आहे. मुळात इंग्रजीत वरकरणी समसमान वाटणाऱ्या शब्दासाठी, संदर्भ लक्षात घेऊन वेगवेगळे मराठी शब्द वापरण्यात येतात. ते शब्द समानार्थी भासत असले, तरी समानधर्मी नसतात. म्हणून शब्दांचे संदर्भ लक्षात घेऊन, प्रतिशब्द शोधणे आवश्यक ठरते. याखेरीज केंद्र शासनाने मूळ इंग्रजी शब्द व परिभाषेसाठी जे हिन्दी पर्याय दिले आहेत, त्याचाही विचार करणे अगत्याचे ठरते. यामुळे या प्रक्रियेला अंगीकृत मर्यादा पडतात. पण त्यास नाइलाज आहे.

' कायद्याची अधिकृत आणि सुप्रतिष्ठित भाषा ' या दृष्टिकोनातून आपण या परिभाषेकडे पाहायला हवे. इंग्रजीतील कायद्याच्या भाषेत जो एक डौल आणि सुघटितपणा आहे, अभिव्यक्ती व आशयाचा जो एक बंदिस्तपणा आहे तसा कायद्याच्या क्षेत्रात वापरावयाच्या मराठीलाही प्राप्त करून देण्याचा, समितीचा हा प्रामाणिक प्रयत्न आहे. इंग्रजीप्रमाणेच या क्षेत्रात मराठीचीही एक सुबद्ध शैली रूढ होणे व परंपरा म्हणून स्थिरावणे जरूरीचे आहे.

प्रस्तुत कोश निर्माण करण्यामागील ही भूमिका लक्षात घेतली तर इतर कोशांहून असलेले त्याचे वेगळेपण समजून येईल. मराठी भाषेतील सर्वसामान्य व प्रचलित कोशांशी तुलना करून त्याचे बरेवाईटपण ठरविता येणार नाही. एका विशिष्ट क्षेत्रासाठी आणि प्रयोजनासाठी या कोशाची निर्मिती झालेली आहे हे लक्षात घ्यायला हवे.

सन्माननीय न्यायाधीश वर्ग, वकील मंडळी तसेच कायदेविषयक लेखन, अध्ययन व अध्यापन करणारी मंडळी आणि विशेष करून जिच्यासाठी हा सर्व खटाटोप केला ती सामान्य जनता यांना प्रस्तुत कोश उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो. या परिभाषेचा संबंधितांनी आणि जाणत्यांनी आस्थेने विचार व वापर करावा अशी अपेक्षा आहे.

चंद्रशेखर धर्माधिकारी,

अध्यक्ष, विधी अनुवाद व परिभाषा सल्लागार समिती.